

Drogi i bezdroża gospodarstw rodzinnych w Polsce

The roads and off-roads of family farms in Poland

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Streszczenie. Pojęcie gospodarstwa rodzinnego funkcjonuje w Polsce w potocznej mowie od chwili uwłaszczenia chłopów, ale jego definicję wprowadza dopiero Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, stanowiąca, że gospodarstwo rodzinne to podmiot, który jest prowadzony przez rolnika indywidualnego i którego łączna powierzchnia nie przekracza 300 ha użytków rolnych. Gospodarstwa rodzinne na ziemiach polskich przeszły długą i głęboką przemianę pod wpływem czynników politycznych, ekonomicznych i demograficznych. Celem opracowania było przedstawienie genezy i stanu gospodarstw rodzinnych na początku XXI wieku, czyli już w warunkach Unii Europejskiej. Opracowanie powstało w oparciu o literaturę przedmiotu oraz informacje statystyczne. Zgromadzony materiał został opracowany i zinterpretowany za pomocą wielu metod, a szczególnie metody porównawczej w formie horyzontalnej i wertykalnej oraz metody statystycznej. Współcześnie polska gospodarka indywidualna przechodzi proces adaptacji do warunków Wspólnej Polityki Rolnej i polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej, korygowanych krajowymi uwarunkowaniami. Zmniejsza się liczba gospodarstw, wzrasta zróżnicowanie obszarowe i ekonomiczne, pogłębia się proces upraszczania i specjalizacji produkcji, wyodrębnia się grupa gospodarstw o produkcji ekologicznej. W latach 2004–2010 zwiększa się udział gospodarki indywidualnej w zasobach czynników produkcji oraz w wytwarzanej produkcji, polepsza się również efektywność gospodarowania. Maleje liczba pracujących w rolnictwie, a rośnie odsetek pracujących z wykształceniem szkolnym i dłuższym stażem pracy. W sumie stwierdza się, że pod wpływem Wspólnej Polityki Rolnej następuje przyspieszenie przemian gospodarstw rodzinnych.

Słowa kluczowe: gospodarstwo rodzinne • obszar gospodarstwa • działalność pozarolnicza • przemiany • rozwój

Abstract. The term ‘family farm’ in Poland has been commonly used since the emancipation of peasants in the 19th century, but its formal definition has only been provided in the Act of 11 April 2003 on the agricultural system, stating that the family farm is an entity which is run by an individual farmer and whose total area does not exceed 300 hectares of agricultural land. Family farms in Poland have undergone a long and profound

Adres do korespondencji – Corresponding author: Prof. dr hab. Franciszek Kapusta, Instytut Nauk Ekonomicznych i Społecznych, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, ul. T. Zielińskiego 88/8, 53-534 Wrocław; e-mail: franciszek.kapusta@wp.pl.

transformation under the influence of political, economic and demographic factors. The present study aims to describe the origin and status of Polish family farms in the early 21st century, i.e. in the European Union conditions, basing on the literature on the subject and statistical information. The collected data were analysed and interpreted by using a number of methods, especially a comparative method in the horizontal and vertical form and a statistical method. Today, the private farming in Poland is in the process of adaptation to the Common Agricultural Policy and the rural development policy of the EU, adjusted to national conditions. The number of agricultural households is decreasing, the differences in size and economic status are increasing, the process of production simplification and specialisation is deepening, and a group of farms with organic production is being formed. In the period 2004–2010, the share of private farming has increased in the resources of production factors and in the volume of agricultural output. The efficiency of farming has increased as well. The number of people employed in agriculture has been reduced, but the proportion of those with school education and longer years of service has been increased. It can be concluded that the transformation of family farms in the country has accelerated under the influence of the Common Agricultural Policy.

Key words: family farm • farm area • non-agricultural activity • transformation • development

Wstęp

Gospodarstwa rodzinne w rolnictwie polskim powstały w wyniku uwłaszczenia chłopów w czasie przechodzenia z gospodarki feudalnej na kapitalistyczną. Proces ten odbył się w okresie zaborów i na zasadach ustalonych przez państwa zaborcze. Uwłaszczenie polegało na nadaniu chłopom prawa własności do całości lub części użytkowanej przez nich ziemi, w zamian za płacone bezpośrednio bądź pośrednio odszkodowanie (Groniowski 1976).

Kształtowanie się podstaw struktury agrarnej trwało do roku 1950. W późniejszym okresie (do 1989 r.) próbowano ograniczać zasięg i znaczenie gospodarstw rodzinnych w rolnictwie polskim (szerzej: Kapusta 2009). Na początku lat 90. XX wieku rozpoczęł się proces transformacji gospodarki, w tym rolnictwa, i stosunek do gospodarstw rodzinnych uległ zasadniczej zmianie.

Po 1990 roku można wyodrębnić dwa okresy różniące się celami i środkami działania, które jednak w obu przypadkach służyły wzmocnieniu pozycji ekonomicznej gospodarstw rodzinnych w rolnictwie:

- 1) okres transformacji ustrojowej i przygotowań do akcesji do Unii Europejskiej (1990 – 30.04.2004),
- 2) okres Wspólnej Polityki Rolnej (z ograniczeniami akcesyjnymi, od 1 maja 2004 r.).

Najważniejsze dla sektora rolnego zdarzenia, jakie miały miejsce w pierwszym okresie, to:

- a) uchwalenie ustaw: z dnia 13 lipca 1990 r. o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych; z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami Skarbu Państwa oraz zmianie niektórych ustaw (Ustawa... 1991); z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (Ustawa... 2003),

- b) liberalizacja ekonomiczna, tworząca obiektywne warunki do przekształcania w Polakach „ducha przedsiębiorczości” w aktywną siłę angażującą się w rozwój różnych form prywatnej działalności,
- c) podpisanie i ratyfikowanie Układu Europejskiego.

Cele działań podjętych w okresie od 1990 roku do końca kwietnia 2004 roku obejmowały:

- stworzenie prawnych możliwości transformacji przedsiębiorstw państwowych w inne formy gospodarki,
- wprowadzenie nowych rozwiązań w zakresie kształtowania ustroju rolnego i struktury agrarnej,
- rozwój działalności pozarolniczej w środowisku wiejskim i aktywizację gospodarczą tego środowiska.

Drugi okres, trwający od 1 maja 2004 roku, to lata obowiązywania Wspólnej Polityki Rolnej UE. Objęto nią rolnictwo, leśnictwo, uprawę winorośli oraz ogrodnictwo.

Wspólny rynek oznacza, że zostają zniesione ograniczenia w handlu produktami gleby, lasu i morza wewnątrz Wspólnoty Europejskiej. Obowiązuje zakaz stosowania barier taryfowych (ceł) i parataryfowych (np. subwencji) utrudniających swobodny przepływ towarów rolnych między krajami członkowskimi, przy zachowaniu obowiązku spełnienia wybranych norm w zakresie bezpieczeństwa żywnościowego (bariery pozataryfowe). Funkcjonują wspólne ceny, stałe kursy walutowe w obrotach towarami rolnymi, nastąpiła harmonizacja przepisów administracyjnych, fitosanitarnych, weterynaryjnych i ochrony zdrowia. Częścią składową Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) jest polityka strukturalna.

Podstawowe założenia WPR to:

- podstawową jednostką produkcyjną w rolnictwie jest gospodarstwo rodzinne,
- rolnictwo jest szczególnym sektorem gospodarki unijnej, który ma zapewnić samowystarczalność WE w zakresie produktów rolnych,
- polityka rolna wymaga osobnych regulacji prawnych.

Podstawowymi zasadami WPR są:

- zasada jednolitego rynku (swobodny przepływ produktów rolnych między państwami członkowskimi),
- zasada preferencji WE (pierwszeństwo zbytu własnych produktów),
- zasada finansowej solidarności (finansowanie kosztów ponoszą wszystkie państwa członkowskie). Zasada ta jest realizowana za pośrednictwem Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (poprzednio: Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnych).

Osiągnięciu celów WPR mają służyć:

- regulacja poszczególnych rynków rolnych,
- wsparcie finansowe dochodów rolników,

- współfinansowanie projektów inwestycyjnych i modernizacyjnych w rolnictwie i na obszarach wiejskich,
- system składowania i sprzedaży towarów rolnych,
- wspólne techniki stabilizacji wywozu lub przywozu towarów.

Mechanizmami stabilizacji są:

- interwencja na rynku wewnętrznym i ochrona zewnętrzna, obejmująca zboża, cukier, oliwę, masło, mleko w proszku, wołowinę, wieprzowinę, świeże owoce i warzywa,
- ochrona zewnętrzna bez interwencji, obejmująca rzepak, jaja, drób, wino, chmiel, kwiaty,
- refundacje wywozowe (eksportowe) w formie subsydiów (dla zrekompensowania różnicy między wyższymi cenami na rynkach wewnętrznych a niższymi na rynkach światowych), obejmujące zboża, cukier, produkty mleczne, wołowinę, wieprzowinę, świeże owoce i warzywa,
- refundacje produkcyjne w formie subsydiów (dla zrekompensowania różnicy między wyższymi cenami na rynkach wewnętrznych a niższymi cenami surowców importowanych), obejmujące zboża i cukier (Kapusta 2012, s. 111).

Celem opracowania jest ukazanie ewolucji gospodarstw rodzinnych w zmieniających się warunkach ich funkcjonowania, a szczególnie:

- zdefiniowanie gospodarstwa rodzinnego (które gospodarstwa takimi są, a które nie),
- przedstawienie wyodrębniania się i przemian gospodarstw rodzinnych,
- scharakteryzowanie zmian gospodarstw rodzinnych w okresie przedakcesyjnym (lata 1996–2003) i po akcesji do Unii Europejskiej (lata 2004–2010) oraz ich stanu w 2010 roku.

Materiał i metody

Opracowanie powstało w oparciu o takie źródła wiedzy, jak publikacje naukowe zwarte i ciągłe oraz materiały statystyczne. Zgromadzony materiał został opracowany i zinterpretowany z wykorzystaniem metody porównawczej, obejmującej porównania w formie horyzontalnej i wertykalnej (Kapusta 1976, s. 11–12; Stachak 2003, s. 213–216), oraz metody statystycznej (Stachak 1997, s. 132–133).

Uzyskane wyniki badań zostały przedstawione techniką tabelaryczną i graficzną w połączeniu z opisem słownym.

Wyniki

Pojęcie i powstanie gospodarstw rodzinnych oraz ich przemiany do 1949 roku

Pojęcie gospodarstwa rodzinnego w Polsce funkcjonuje w potocznej mowie od chwili uwłaszczenia chłopów, nie zostało jednak wcześniej zdefiniowane w sensie prawnym.

Definicję gospodarstwa rodzinnego wprowadza dopiero Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (Ustawa... 2003), która stanowi, że za gospodarstwo rodzinne uważa się gospodarstwo (art. 5):

- a) prowadzone przez rolnika indywidualnego,
- b) o łącznej powierzchni użytków rolnych (UR) nieprzekraczającej 300 ha.

W świetle wspomnianej ustawy rolnikiem indywidualnym (art. 2, 6) jest osoba fizyczna będąca właścicielem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych o łącznej powierzchni nie mniejszej niż 1 ha użytków rolnych, a nieprzekraczającej 300 ha, prowadząca osobiście gospodarstwo rolne, mająca kwalifikacje rolnicze, zamieszkała w gminie, na obszarze której położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład tego gospodarstwa. Osoba fizyczna osobiście prowadzi gospodarstwo rolne, jeżeli podejmuje wszelkie decyzje dotyczące prowadzenia działalności rolniczej w tym gospodarstwie. Osoba taka powinna mieć kwalifikacje rolnicze, co oznacza, że:

- a) uzyskała wykształcenie rolnicze co najmniej zasadnicze lub wykształcenie średnie bądź wyższe,
- b) osobiście prowadziła gospodarstwo rolne lub pracowała w gospodarstwie rolnym przez okres co najmniej 5 lat.

Do określenia tego typu gospodarstw często używa się pojęcia „gospodarstwo chłopskie” lub „gospodarstwo drobne”, ze względu na posiadanie przez nie małej ilości czynników produkcji i wytwarzanie produktów o małej wartości.

Ekonomiści rolni i socjologowie wsi akcentują inne cechy gospodarstwa rodzinnego, często nazywanego chłopskim. Jego model funkcjonowania został opisany i przeanalizowany m.in. przez A. Czajanowa, J. Tepichta i H. Mendrasa (Tchayanov 1972, Tepicht 1973, Mendras 1976).

Należy jeszcze zwrócić uwagę na to, że w statystyce funkcjonuje pojęcie „gospodarstwo rolne w użytkowaniu indywidualnym” (w domyśle: ogół gospodarstw indywidualnych, utożsamianych z rodzinnymi), które obejmuje:

- 1) indywidualne gospodarstwa rolne, tj. gospodarstwa o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych, prowadzone przez rolników na gruntach własnych i nie własnych,
- 2) gospodarstwa indywidualne o powierzchni do 1 ha użytków rolnych (działki rolne, w tym np. działki służbowe), użytkowane rolniczo przez osoby fizyczne oraz właścicieli zwierząt gospodarskich, nieposiadających użytków rolnych.

W dalszej części opracowania przyjmiemy, że każde gospodarstwo indywidualne jest zarazem gospodarstwem rodzinnym i (w domyśle) drobnym.

Powstawanie gospodarstw rodzinnych w poszczególnych zaborach było rozłożone w czasie (Groniowski 1976). Najwcześniej, bo 27 lipca 1808 r., w zaborze pruskim wydano edykt o uwłaszczeniu w dobrach państwowych, a 14 września 1811 r. – w dobrach prywatnych. Edykty te przewidywały, że w zamian za uwłaszczenie chłopci będący posiadaczami dziedzicznymi odstąpią na rzecz pana 1/3 użytkowanej przez nich ziemi, a posiadacze niedziedziczni odstąpią połowę. Realizacja uwłaszczenia w zaborze pruskim trwała do połowy lat 60. XIX wieku.

W Galicji, pod naciskiem ruchów rewolucyjnych w latach 1846 i 1848, na mocy patentu z 17 kwietnia 1848 r. ogłoszono uwłaszczenie chłopów za rządowym odszkodowaniem. Reformę realizowano przez 10 lat, nie uszczuplając stanu posiadania chłopów.

W Królestwie Polskim decyzję o uwłaszczeniu ogłosił 22 stycznia 1863 r. powstańczy Rząd Narodowy, a podstawowe założenia tego projektu potwierdziły władze rosyjskie 2 marca 1864 r. (dekrety uwłaszczeniowe). Uwłaszczonych chłopów obciążono podatkiem gruntowym, który płacili do roku 1915.

Polityka państw zaborczych wobec gospodarki na obszarach polskich, a tym samym gospodarstw rodzinnych, była niejednolita. Wspólną cechą wszystkich zaborców stanowiło to, że traktowali polskie ziemie jako peryferyjne. Z tych względów oraz ze względów politycznych państwa zaborcze nie popierały rozwoju gospodarczego naszych terenów, uważając je tylko za potencjalne źródło siły roboczej dla rozwijającego się przemysłu na ich rdzennych obszarach. Na to nakładała się jeszcze polityka kolonizacyjna, szczególnie wyraźnie widoczna w zaborze pruskim, i działania zmierzające do ograniczenia zasobów ziemi w gospodarstwach ludności polskiej.

Po I wojnie światowej, w ówczesnej sytuacji demograficznej i społeczno-zawodowej, wzmagająca się presja chłopów na podział ziemi obszarniczej. Mimo dużych wpływów obszarników na rządy w Polsce reforma rolna została trzykrotnie uchwalona przez Sejm: 10 lipca 1919 r. (uchwała), 15 lipca 1920 r. i 28 grudnia 1925 r.

W latach 1919–1938 na podstawie wymienionych powyżej aktów prawnych rozparcelowano 2654,8 tys. ha ziemi. W ramach parcelacji utworzono 153,6 tys. gospodarstw o łącznej powierzchni 1431,8 tys. ha (przeciętnie 9,32 ha na 1 gospodarstwo), a także 3,9 tys. kolonii specjalnych o powierzchni 89,7 tys. ha. W wyniku parcelacji sąsiedzkiej utworzono ponadto 503,0 tys. parcel o przeciętnej powierzchni 2 ha, przeznaczając na ten cel 1004,3 tys. ha ziemi. Resztę, tj. 129,0 tys. ha, przeznaczono na cele nierolnicze (ośrodki rządowe, budowlane itp.) (Mieszczankowski 1960, s. 58–89).

W wyniku reformy rolnej dwie grupy własności: obszarnicza i publiczna zmniejszyły swój stan posiadania gruntów na rzecz gospodarstw o powierzchni poniżej 50 ha. Udział gospodarstw o wielkości do 50 ha w ogólnej powierzchni gruntów zwiększył się z 52,8% w 1921 roku do 57,6% w roku 1931 i 61,0% w 1938 roku.

Mimo przesunięć gruntów w ramach reformy rolnej z gospodarstw obszarniczych do chłopskich tzw. głód ziemi nie został zaspokojony. Według przeprowadzonego w 1931 roku spisu ludności, na wsi było ok. 590 tys. rodzin bezrolnych, 747 tys. rodzin właścicieli gospodarstw o powierzchni poniżej 2 ha oraz 1136 tys. rodzin małorolnych, gospodarujących na 2–5 ha. Tak więc jeszcze na początku lat 30. XX wieku w Polsce żyło na wsi 2473 tys. rodzin należących do proletariatu i półproletariatu rolnego.

Konstatując, polska wieś weszła w okres II wojny światowej jako wieś gospodarstw rodzinnych mocno zróżnicowanych pod względem potencjału produkcyjnego, ale o wysokich zasobach ludzkich.

W czasie II wojny światowej polskie rolnictwo, podobnie jak cała gospodarka narodowa, poniosło olbrzymie straty. Okupant niemiecki nakładał na gospodarstwa obowiązek dostarczania produktów żywnościowych, nie rekompensując tego dostawą środków produkcji. Działająca na ziemiach polskich partyzantka również żywiła się na wsi u rolników. W pełni uzasadnione jest stwierdzenie, że wieś żywiła i broniła (dostarczała żywności i żołnierzy). Gospodarstwa rodzinne, z racji swego rozproszenia w przestrzeni i dużej liczby, nadawały się najlepiej do działań partyzanckich i ukrywania represjonowanej ludności. Z tego tytułu wieś była poddana represjom ze strony okupanta.

Po II wojnie światowej jednym z pierwszych aktów prawnych władz państwowych, o fundamentalnym znaczeniu dla przemian ustrojowych w rolnictwie, był Dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, który m.in. postanawiał, że reforma rolna w Polsce jest koniecznością państwową i gospodarczą, a ustroj rolny w Polsce oparty będzie na silnych, zdrowych i zdolnych do wydatnej produkcji gospodarstwach, stanowiących prywatną własność ich posiadaczy (Dekret... 1944).

Równoległe z reformą rolną odbywała się repatriacja ludności polskiej z republik radzieckich i zasiedlanie Ziemi Odzyskanych. Do chwili wydania Dekretu z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziemi Odzyskanych (Dekret... 1945) jedyną podstawę prawną nadania gospodarstw rolnych na Ziemiach Odzyskanych stanowił Dekret o przeprowadzeniu reformy rolnej. Tak więc w początkowym okresie osadnictwo na Ziemiach Odzyskanych było traktowane jako przedłużenie reformy rolnej na tym terenie.

W wyniku realizacji reformy rolnej i osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych do 1949 roku chłopci przejęli 6070,1 tys. ha ziemi. Powstało 814 tys. nowych rodzinnych gospodarstw rolnych, a 254,4 tys. gospodarstw powiększono o nowe działki ziemi. Grunty otrzymane przez rolników indywidualnych z reformy rolnej i w ramach osadnictwa rolnego stanowiły w 1949 roku prawie 34% gruntów zajmowanych przez gospodarke indywidualną.

Gospodarstwa indywidualne, które skorzystały z nadziału ziemi, stanowiły ok. 31% wszystkich gospodarstw. Na dawnych ziemiach powstało w ramach reformy rolnej 347,1 tys. gospodarstw, a powiększono 254,4 tys. gospodarstw na obszarze 2384,4 tys. ha. Przeciętny obszar nowo powstałego gospodarstwa wynosił 5,4 ha, a działki na powiększenie gospodarstwa już istniejącego – 1,9 ha. Na Ziemiach Odzyskanych nadzielono 466,9 tys. gospodarstw na obszarze 3685,7 tys. ha. Przeciętny obszar gospodarstwa wynosił 7,9 ha (szerzej: Kapusta 1984, s. 43–49).

Z dotychczasowych rozważań wyłania się bardzo skomplikowany obraz powstawania zrębów ustroju rolnego i struktury agrarnej oraz miejsca w tym procesie gospodarstw rodzinnych. Późniejsze lata przynoszą dalszą zmienność polityki rolnej państwa i konieczność adaptacji do tej polityki gospodarstw rodzinnych.

Przemiany gospodarstw rodzinnych w latach 1950–2010

Można powiedzieć, że do 1950 roku w Polsce zostały ukształtowane zręby ustroju rolnego i struktury agrarnej. Jest to stan wyjściowy, do którego można porównywać późniejsze stany (tab. 1). W latach 1950–1956 zmniejszył się udział w użytkowaniu ziemi sektora prywatnego, a szczególnie gospodarstw indywidualnych, zwiększył się natomiast udział sektora publicznego. Lata 1956–1960 to okres odbudowy gospodarki

indywidualnej kosztem spółdzielczej i sektora publicznego. Z kolei lata 1960–1990 to okres powolnego kurczenia się sektora prywatnego, a umacniania sektora publicznego. Przełom w tej tendencji nastąpił po 1990 roku i taki stan trwa dalej – umacnia się sektor prywatny z gospodarką indywidualną.

Tabela 1. Zmiany struktury użytkowania ziemi w Polsce w latach 1950–2011 według sektorów i typów społeczno-ekonomicznych (% użytków rolnych)

Rok	Sektor prywatny			Sektor publiczny
	Ogółem	W tym		
		gospodarstwa indywidualne	spółdzielnie produkcji rolniczej	
1950	90,4	89,6	0,8	9,6
1956	86,5	77,3	9,2	13,5
1960	88,1	86,9	1,2	11,9
1970	84,6	81,0	1,2	15,4
1980	80,5	74,5	5,4	19,5
1990	80,1	76,0	4,0	19,9
2000	92,2	83,9	2,0	7,8
2002	94,5	87,9	1,9	5,5
2010	96,8	89,7	.	3,2
2011	97,1	90,0	.	2,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS 1978, 1992, 2001, 2003, 2009, 2011d)

W analizowanym 60-letnim okresie zachodziły istotne zmiany w zakresie kształtowania się liczby gospodarstw indywidualnych w poszczególnych grupach obszarowych (ryc. 1), a co za tym idzie – również ich powierzchni.

Przemiany obszarowe gospodarstw w Polsce przebiegają odmiennie niż w innych krajach Unii Europejskiej. Tym niemniej, od 1980 roku zaznacza się wyraźna tendencja do wzrostu liczby gospodarstw o obszarze 15 ha i więcej, przy spadku liczby gospodarstw z pozostałych grup obszarowych (szerzej: Tomczak 2006).

W sumie więc w Polsce następuje coraz wyraźniejsze wykształcanie się w rolnictwie czterech grup podmiotów:

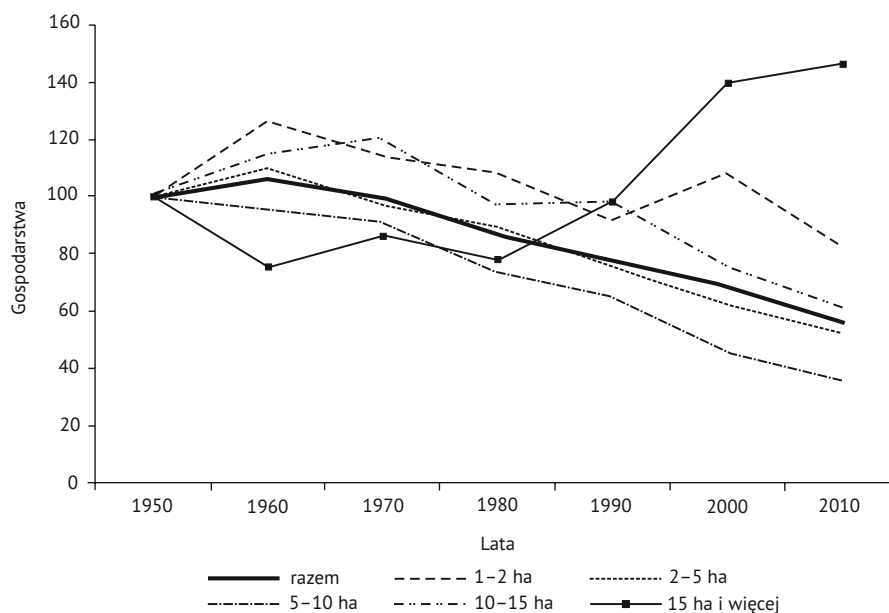
- Grupa I: gospodarstwa wysokotowarowe, silnie powiązane z rynkiem krajowym i zagranicznym, aktywnie uczestniczące w kształtowaniu otoczenia swego działania. W swym rozwoju bazują nie tylko na materialnych zasobach kapitałowych, ale również na zasobach intelektualnych. Właściciele tych gospodarstw są przedsiębiorczy;
- Grupa II: gospodarstwa tradycyjne, o niskiej produkcji towarowej, zorientowane na rynek lokalny, angażujące pracę i kapitał w większym stopniu w pozarolniczą działalność niż w rozwój produkcji rolniczej;
- Grupa III: gospodarstwa nieprowadzące produkcji rolniczej, chociaż gospodarstwo domowe posiada ziemię rolniczą (grupa słabo rozpoznana badawczo);

- Grupa IV: gospodarstwa socjalne – o marginalnej działalności rolniczej, zorientowanej na własne potrzeby wyżywieniowe. Jest to grupa, w której gospodarstwo domowe opiera się na dochodach z programów socjalnych.

Podstawą analizy pozycji rolnictwa jest stan wypadkowy tych czterech grup gospodarstw i ich działań.

Od okresu międzywojennego wystąpiły wyraźne zmiany w zakresie kształtowania się cen produktów rolnych, intensywności produkcji, dochodów rolników itd. W sferze działalności produkcyjnej upowszechniło się zastosowanie maszyn, narzędzi rolniczych i środków plonotwórczych oraz nasiliła się migracja ludności rolniczej ze wsi do miast. W zakresie zmian obszarowych nasiliła się tendencja do wzrostu udziału gospodarstw większych obszarowo i silniejszych ekonomicznie, przy spadku ogólnej liczby gospodarstw.

O ile gospodarstwa większe mogą zastępować pracę ludzką maszynami, przekształcać się w ten sposób w gospodarstwa rodzinne i zwiększać dochody na członka rodziny, o tyle gospodarstwa obszarowo małe nie mogą zapewnić rodzinie takiego dochodu, jaki uważa się za dostateczny. W całej populacji występują zarówno gospodarstwa niskodochodowe ogólnoprodukcyjne, jak i wysokoprodukcyjne oraz wysokodochodowe. Powierzchnia gospodarstw rodzinnych się zwiększa, także powierzchnia uważana za minimalną (w zależności od poziomu życia uznanego za dostateczny) ma tendencję wzrostową.

Ryc. 1. Tendencje zmian liczby gospodarstw indywidualnych w Polsce w latach 1950–2010 (rok 1950 = 100)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS 1961–1997, 1999, 2011c)

Mechanizm ewolucji gospodarstw rodzinnych tworzą zmiany potencjału pracy ludzkiej (ilościowe i jakościowe), występujące współcześnie z wewnętrznymi przemianami i substytucją czynników produkcji (Tomczak 1998, s. 340–343).

Zasoby pracy w rolnictwie zmniejszyły się z 7016,1 tys. osób w 1950 roku do 4245,9 tys. osób w 2000 roku. W swoim rodzinnym gospodarstwie w 2010 roku pracowało wyłącznie lub głównie 2216 tys. osób (dla 1945 tys. osób była to jedyna praca, a dla 271 tys. – praca główna), co stanowiło 39,4% ogółu ludności w wieku 15 lat i więcej zamieszkałej z użytkownikami gospodarstw rolnych (GUS 2011, s. 56–64). Należy zaznaczyć, że zbiorowość zaangażowanych w pracę w rodzinnych gospodarstwach w ciągu 12 miesięcy była większa – liczyła 4537 tys. osób.

Ewolucja gospodarki rodzinnej w rolnictwie wynika nie tylko z potrzeb ekonomicznych, tj. maksymalizacji dochodu rolniczego, ale także z opłacalności procesu produkcyjnego. Warunki ekonomiczne decydują o ewolucji od maksymalizacji dochodu z jednego hektara ziemi rolniczej do maksymalizacji dochodu w przeliczeniu na jednostkę siły roboczej. Oznacza to dążenie do maksymalizowania wydajności pracy własnej rodziny w celu uzyskania możliwie wysokiego dochodu z pracy, a poziom tego dochodu jest determinowany sprawnością czynności kierowniczych. Im mniejszym obszarem użytków rolnych dysponuje rodzina rolnika, tym większa musi być intensywność organizacji i bieżącego prowadzenia gospodarstwa (wzrost znaczenia nakładochłonnych gałęzi produkcji). Z tego względu poszczególne gałęzie produkcji rolniczej preferuje się w różnych grupach gospodarstw dysponujących zróżnicowanym potencjałem pracy i środków kapitałowych. Zjawisko to stwarza różnorodne możliwości manewru w doborze struktury i profilu produkcji.

Zmiany gospodarstw indywidualnych (rodzinnych) w rolnictwie polskim w warunkach Unii Europejskiej

Aby uchwycić wpływ Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej na przemiany gospodarstw rodzinnych w Polsce, przeprowadzono badania w dwóch okresach, tj. w latach 1996–2003 – okres pierwszy (przedakcesyjny) – i w latach 2004–2010 – okres drugi, przynależności Polski do UE i oddziaływania WPR.

Zmiany liczby gospodarstw, w tym rodzinnych, w latach 1996–2003 i 2004–2010 przedstawiono w tabeli 2. Gospodarstwa rodzinne w analizowanym okresie stanowią 99,8% ogólnej liczby gospodarstw. Tempo zmian – zmniejszania się ich liczby – w pierwszym okresie (1996–2003) było mniejsze niż w okresie drugim (2004–2010). W pierwszym okresie średniorocznie liczba gospodarstw zmniejszała się o 31 514, w tym rodzinnych o 31 280, zaś w okresie drugim – odpowiednio o 81 189 i 81 127. Uzyskane wyniki przeczą twierdzeniom, jakoby w warunkach UE w rolnictwie polskim nie zachodziły znaczące zmiany strukturalne (Czyżewski i Poczta-Wajda 2011, s. 272).

Zmiany liczby gospodarstw według grup obszarowych przebiegają niejednorodnie w grupach i okresach. I tak, w okresie pierwszym zwiększa się liczba gospodarstw o obszarze 1–2 ha, 30–50 ha, 50 ha i więcej oraz 20–30 ha (kolejność według wielkości przyrostu). W okresie drugim zaś wzrasta liczba gospodarstw o obszarze 50 ha i więcej, 20–30 ha i 30–50 ha, a więc tylko gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha. Ponadto w okresie drugim przyrost liczby gospodarstw o powierzchni 20 ha i więcej jest mniej-

Tabela 2. Gospodarstwa w rolnictwie polskim w latach 1996–2010

Gospodarstwa	Lata 1996–2003			Lata 2004–2010			
	1996	2003	Zmiana	Średnio- rocznie	2010	Zmiana	Średnio- rocznie
Ogółem	3 066 535	2 845 935	-220 600	-31 514	2 277 613	-568 322	-81 189
w tym: rodzinne (szt.)	3 060 132	2 841 175	-218 957	-31 280	2 275 284	-567 891	-81 127
(%)	99,8	99,8	0,0	0,0	99,8	0,0	0,0
z tego o obszarze:							
0–1 ha	1 018 752	990 634	-28 118	-4 017	714 871	-275 763	-39 395
1 ha i więcej (razem)	2 041 380	1 850 541	-190 839	-27 263	1 558 413	-292 128	-41 733
1–2 ha	462 206	477 100	+14 894	+2 128	342 189	-134 911	-19 273
2–3 ha	281 527	273 328	-8 199	-1 171	230 712	-42 616	-6 088
3–5 ha	386 061	337 083	-48 978	-6 997	288 539	-48 544	-6 935
5–10 ha	520 816	408 723	-112 093	-16 013	351 462	-57 261	-8 180
10–15 ha	217 202	171 200	-46 002	-6 572	152 173	-19 027	-2 718
15–20 ha	89 417	77 114	-12 303	-1 758	72 162	-4 952	-707
20–30 ha	55 696	56 454	+758	+108	61 100	+4 646	+664
30–50 ha	19 551	31 372	+11 821	+1 689	35 737	+4 365	+624
50 ha i więcej	8 904	18 167	+9 263	+1 338	24 339	+6 172	+882

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS 2005, 2007, 2011b, 2012b)

szy niż w okresie pierwszym. Zauważyć również można, że pod koniec drugiego okresu liczba tych gospodarstw zaczęła maleć.

W przypadku powierzchni użytków rolnych posiadanych przez gospodarstwa rodzinne zarysowują się inne tendencje w okresie pierwszym niż w okresie drugim. I tak, w pierwszym okresie powierzchnia gospodarstw rodzinnych zwiększa się, a dotyczy to szczególnie gospodarstw o obszarze 50 ha i więcej, 30–50 ha, 20–30 ha i 1–2 ha. Wzrasta również powierzchnia gospodarstw o obszarze 0–1 ha. W okresie drugim powierzchnia gospodarstw rodzinnych przeważnie maleje, a przyrost ziemi następuje tylko w gospodarstwach o obszarze 50 ha i więcej, 30–50 ha i 20–30 ha. Wielkość tego przyrostu w procentach jest zróżnicowana w tych grupach obszarowych, podobnie zresztą jak wielkość ubytku ziemi w pozostałych grupach.

A zatem, stwierdza się pewne odmienności w tendencji zmian liczby gospodarstw i powierzchni ziemi w dwóch okresach badań.

Zmienia się miejsce i rola gospodarki indywidualnej w naszym rolnictwie (tab. 3). Są dziedziny działalności, w których gospodarka indywidualna zajmuje wyższą pozycję pod względem wytwarzania dóbr niż w zakresie posiadania czynników produkcji, i odwrotnie. Wyjątek stanowi uprawa ziemniaków, stan trzody chlewnej oraz produkcja żywca rzeźnego, w których to dziedzinach gospodarka indywidualna zmniejsza swój udział. W produkcji jaj kurzych występuje zmienna tendencja.

Tabela 3. Zmiany miejsca i roli gospodarki indywidualnej w rolnictwie polskim w latach 2003–2011

Wyszczególnienie	Wielkości bezwzględne			Udział w gospodarce całkowitej (%)		
	2003	2007	2011	2003	2007	2011
Powierzchnia użytków rolnych (tys. ha)	14 012	14 418	13 892	86,7	89,1	90,0
Gospodarstwa rolne (tys. szt.)	2 841,1	2 575,1	2 249,5	99,8	99,8	99,8
Pracujący w rolnictwie (tys. AWU)	2 009,4	2 009,4	2 216,2	96,2	96,0	95,3
Ciągniki rolnicze (tys. szt.)	1 347,2	1 532,2	1 443,6*	98,2	98,6	98,5*
Jednostki pociągowe (szt.)	9 645	11 329	10 683*	97,3	97,5	96,9*
Zużycie nawozów mineralnych NPK (tys. ton)	1 201,4	1 692	1 683,8	79,5	85,8	86,2
Zużycie nawozów wapniowych (tys. ton)	1 188,6	434	423,7	77,7	71,7	74,6
Powierzchnia upraw (tys. ha)	9 647	10 267	9 473	88,6	89,6	89,5
w tym:						
– zbóż	7 310	7 627	7 111	89,6	91,3	91,1
– ziemniaków	752	555	380	98,2	97,4	96,7
– roślin przemysłowych	522	782	810	68,3	71,2	75,4

Tabela 3. cd.

Wyszczególnienie	Wielkości bezwzględne			Udział w gospodarce całkowitej (%)		
	2003	2007	2011	2003	2007	2011
Produkcja (tys. ton)						
– zbóż	20 048	23 854	23 258	85,7	87,9	86,9
– ziemniaków	13 340	11 319	8 619,1	97,1	96,0	94,6
– buraków cukrowych	9 649	10 212	9 440	82,2	80,5	80,9
– warzyw gruntowych	4 257	4 809	5 376	87,4	96,4	96,4
– warzyw z upraw pod osłonami	613	666	722	91,4	92,1	93,5
Zwierzęta gospodarskie (tys. szt. dużych)	7 033	7 005	6 331	93,3	91,8	91,6
w tym (szt. fizycznych):						
– bydło	5 174,9	5 359,2	5 442,5	94,3	94,1	94,5
z tego: krowy	2 755,3	2 643,6	2 491,1	95,1	94,9	94,9
– trzoda chlewna	16 951,1	15 822,7	11 407,5	91,1	87,3	84,4
– owce	306,8	305,2	230,0	90,8	92,0	91,6
– konie	325,5	319,9	247,1	97,7	97,2	97,1
– drób kurzy	122 980	107 819	126 393	92,2	87,2	90,3
Produkcja żywca rzeźnego (tys. ton)	4 371	4 697	4 686	91,5	90,7	88,7
Produkcja mleka krowiego (mln litrów)	10 741	10 858	11 183	93,0	92,5	92,8
Produkcja jaj kurzych (mln szt.)	7 763	7 812	8 848	84,7	79,4	85,3
Produkcja globalna (mln PLN)	50 405,0	72 856,8	90 276,8	89,6	89,4	96,7
Wartość dodana brutto (mln PLN)	15 724,9	27 244,1	34 186,5	91,6	93,2	95,2
Produkcja końcowa (mln PLN)	36 342,0	53 784,3	69 594,6	87,8	87,8	88,5
Produkcja towarowa (mln PLN)	31 528,3	45 045,5	62 288,5	86,3	85,8	87,4

AWU – annual work unit (roczna jednostka pracy = 2120 roboczogodzin, tj. 265 dni po 8 h)

* dane Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r. dla gospodarstw prowadzących działalność rolniczą

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS 2005, 2008b, c, 2010, 2012b)

Gospodarka indywidualna rozwija pracochłonne rodzaje działalności, zaś gospodarka publiczna – kapitałochłonne, lecz pracooszczędne. Zwiększa się udział gospodarki indywidualnej w wytwarzaniu produkcji globalnej, dodanej brutto, końcowej i towarowej.

Duże zmiany zachodzą również wewnątrz gospodarki indywidualnej: rozwija się specjalizacja i koncentracja produkcji oraz wzrasta liczba gospodarstw prowadzących dodatkowo działalność pozarolniczą. Różnicują się dochody gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego (GUS 2008a, s. 134–140).

Stan gospodarstw rodzinnych w 2010 roku

Badane gospodarstwa różnią się pod względem zasobów pracy (wyrażonych liczbą osób fizycznych oraz rocznych jednostek pracy, AWU) na 100 ha użytków rolnych (tab. 4). Tradycyjnie największymi zasobami pracy charakteryzują się gospodarstwa obszarowo najmniejsze. W miarę wzrostu obszaru gospodarstw maleją zasoby pracy. Już gospodarstwa z grupy 10 ha i więcej plasują się poniżej średniej dla gospodarstw o powierzchni od 1 ha. Należy odnotować fakt, że zasoby pracy liczone w osobach fizycznych są ponad dwukrotnie wyższe niż zasoby wyrażone w AWU – faktycznie wykorzystywane. Tak więc w badanych gospodarstwach tkwią duże potencjalne zasoby pracy predestynujące je do rozwijania działalności pozarolniczej.

Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 4, wykształcenie rolnicze lub kurs rolniczy ma 41,0% osób kierujących gospodarstwem rolnym. W miarę wzrostu obszaru gospodarstw odsetek ten wyraźnie się zwiększa: z 14,4% w grupie 1–2 ha do ponad 2/3 w grupach gospodarstw o powierzchni 15 ha i więcej. Ukończeniem kursu rolniczego legitymuje się 21,4% osób kierujących gospodarstwem o powierzchni ponad 1 ha. Najwyższy odsetek takich osób stwierdzono w gospodarstwach z grup 5–10 ha, 10–15 ha i 15–20 ha – ponad 23%, a najniższy w gospodarstwach najmniejszych o powierzchni 1–2 ha i największych o powierzchni 50 ha i więcej – odpowiednio 1,8% i 17,9%.

W porównaniu z wynikami spisu z 2002 roku wzrósł odsetek kierujących z wyższym wykształceniem rolniczym – do 2,2% (w 2002 r. – 1,0%). Udział ten był najniższy w grupie obszarowej do 1 ha – 1,0%, a najwyższy w grupie 50 ha i więcej – 11,8%.

Większość osób kierujących, tj. 68,9%, ma ponad dziesięcioletnie doświadczenie w prowadzeniu gospodarstwa rolnego (w 2002 r. – 59,8%), w tym 36,6% (w 2002 r. – 32,4%) stanowią osoby prowadzące gospodarstwo ponad 20 lat (GUS 2012a, s. 82).

Wśród gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w roku 2010 większość – 1878,1 tys. (99,3%) – posiada użytki rolne, 1867,6 tys. (98,8%) – użytki rolne w dobrej kulturze rolnej, a 1060,8 (56,1%) utrzymuje zwierzęta gospodarskie (GUS 2012a, s. 82). W porównaniu z wynikami spisu z 2002 roku odsetek gospodarstw z użytkami rolnymi pozostał na zbliżonym poziomie (w 2002 r. wynosił 99,2%), natomiast znacznie zmniejszył się odsetek gospodarstw posiadających zwierzęta gospodarskie (w 2002 r. – 66,9%) (GUS 2012a, s. 78).

Blisko 77% gospodarstw prowadzących działalność rolniczą posiada grunty pod zasiewami. Wśród upraw najbardziej popularne są zboża, które produkuje 68,6% jednostek.

Bydło utrzymuje 27,8% gospodarstw z działalnością rolniczą, co piąte gospodarstwo hoduje trzodę chlewną, a 40,8% prowadzi produkcję drobiu kurzego.

Należy zaznaczyć, że gospodarstwa o najmniejszym obszarze (do 1 ha UR włącznie) stanowią ponad 20% ogółu gospodarstw rolnych, a użytkują zaledwie 1,2% ogólnej powierzchni UR w dobrej kulturze i posiadają tylko 4,6% ogółu sztuk dużych zwierząt gospodarskich. Ponad 55% ogólnej powierzchni UR w dobrej kulturze i ogółu sztuk dużych zwierząt gospodarskich znajduje się w gospodarstwach o powierzchni 15 ha i więcej, które stanowią ok. 10% ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą.

Tabela 4. Zasoby pracy i wykształcenie kierowników gospodarstw rolnych w Polsce w roku 2010

Wyszczególnienie	Struktura gospodarstw (%)												
	Ogółem	Do 1 ha	Od 1 ha razem	1-2 ha	2-3 ha	3-5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	30-50 ha	50 ha i więcej	
Pracownicy (osób/100 ha UR)	52,6	304,5	x	27,4	131,8	87,8	60,4	35,7	22,0	16,0	11,7	7,6	2,3
Pracownicy (AWU/100 ha UR)	14,5	79,7	x	13,3	45,3	53,4	26,7	18,9	13,3	10,2	7,8	5,1	1,5
Gospodarstwa ogółem	100,0	21,5	78,5	100,0	20,3	14,4	18,7	23,4	10,2	4,9	4,1	2,4	1,6
Gospodarstwa, w których osoba kierująca ma wykształcenie ogólne:													
- wyższe	10,2	2,4	7,8	9,9	2,3	1,5	1,8	2,0	0,8	0,4	0,4	0,3	0,4
- policealne	1,4	0,4	1,0	1,3	0,4	0,2	0,3	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
- średnie zawodowe	24,0	5,0	19,0	24,2	4,9	3,4	4,2	5,3	2,5	1,3	1,2	0,8	0,6
- średnie ogólnokształcące	6,1	1,7	4,4	5,6	1,4	1,0	1,1	1,2	0,4	0,2	0,2	0,1	0,0
- zasadnicze zawodowe	38,7	7,3	31,4	40,0	7,5	5,4	7,3	9,8	4,5	2,2	1,8	1,0	0,5
- gimnazjalne, podstawowe	17,5	4,0	13,5	17,2	3,2	2,6	3,6	4,4	1,8	0,8	0,5	0,2	0,1
- podstawowe nieukończone i bez wykształcenia szkolnego	2,1	0,7	1,4	1,8	0,6	0,3	0,4	0,4	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0

Tabela 4. cd.

Wyszczególnienie	Struktura gospodarstw (%)												
	Ogółem	Do 1 ha	Od 1 ha razem	1-2 ha	2-3 ha	3-5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	30-50 ha	50 ha i więcej	
W tym z wykształceniem rolniczym	41,0	4,8	36,2	46,1	6,1	5,0	7,5	11,8	6,3	3,3	3,0	1,8	1,3
Z tego do ogółu gospodarstw w grupie z wykształceniem:													
- wyższym	1,9	1,0	0,9	2,2	1,5	1,6	1,6	1,9	2,5	2,9	3,8	5,2	11,8
- policealnym	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5
- średnim zawodowym	8,3	3,8	4,5	9,6	5,5	6,1	7,1	9,6	13,5	16,6	19,9	23,8	25,6
- zasadniczym zawodowym	10,9	4,1	6,8	12,7	5,4	6,8	9,2	15,0	21,6	24,3	26,1	25,2	19,2
- kurs rolniczy	19,7	13,4	6,3	21,4	1,8	20,0	22,1	23,7	23,8	23,1	22,0	20,6	17,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS 2012a)

Spośród 1,4 mln gospodarstw rolnych (tj. ponad 2/3 ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą) ponad 45% jednostek – 647,8 tys. – sprzedaje część wytworzonych produktów bezpośrednio konsumentom. Z tej liczby dla ponad 1/3 gospodarstw wartość bezpośredniej sprzedaży konsumentom wynosi więcej niż 50% wartości ogólnej sprzedaży gospodarstwa.

Ponad 60% gospodarstw indywidualnych, w tym 66% o powierzchni powyżej 1 ha UR, wytwarza produkty rolnicze przeznaczone głównie na sprzedaż. W prawie 40% gospodarstw indywidualnych, w tym 34% gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha UR, gospodarstwo domowe użytkownika zużywa więcej niż 50% wartości wytworzonej produkcji rolniczej, a więc produkuje głównie na samozaopatrzenie.

W tabeli 5 zestawiono dane z lat 2007 i 2010, dotyczące gospodarstw o typie rolniczym. Gospodarstwa różnicują się pod względem profilu produkcyjnego: wzrasta odsetek gospodarstw specjalizujących się w uprawach polowych lub ogrodniczych, w chowie zwierząt żywionych paszami treściwymi, o profilu mieszanym (różne uprawy i zwierzęta) oraz niesklasyfikowanych. Znacząco (o 7,3 pkt proc.) maleje odsetek gospodarstw specjalizujących się w chowie zwierząt żywionych paszami objętościowymi.

Niespełna 1% spośród gospodarstw prowadzących działalność rolniczą uzyskało certyfikat rolnictwa ekologicznego lub jest w trakcie przestawiania się na ekologiczne metody produkcji rolniczej. Większość (ok. 66%) tych gospodarstw stosuje metody ekologiczne wyłącznie w uprawie roślin, a pozostałe – zarówno w produkcji roślinnej, jak i zwierzęcej. Odsetek gospodarstw ekologicznych zwiększa się wraz ze wzrostem powierzchni UR: z 0,1% w grupie obszarowej 1–2 ha do 11,9% w grupie 100 ha i więcej (GUS 2012a, s. 81). Znajduje to odzwierciedlenie w średniej powierzchni gospodarstwa ekologicznego – wynosi ona 32,33 ha UR, tj. prawie 4-krotnie więcej od ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą.

W 2010 roku ok. 54 tys. gospodarstw rolnych (2,9% ogółu gospodarstw z działalnością rolniczą) prowadziło działalność gospodarczą inną niż rolnicza, bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym (tab. 6). W porównaniu z 2007 rokiem liczba takich gospodarstw zmniejszyła się o ponad połowę. Część z nich zaniechała prowadzenia działalności rolniczej na rzecz rozwoju działalności pozarolniczej.

Odsetek gospodarstw prowadzących działalność inną niż rolnicza zwiększa się wraz ze wzrostem powierzchni UR: od 1,4% w grupie obszarowej 0–1 ha do 16,3% w grupie 100 ha i więcej. Najwyższy odsetek gospodarstw prowadzących działalność inną niż rolnicza stwierdza się w przypadku następujących rodzajów działalności:

- działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu – w grupie obszarowej 50–100 ha UR (27,5% ogółu gospodarstw tej grupy prowadzących działalność inną niż rolnicza),
- agroturystyka – w grupie obszarowej 1–2 ha (23,4%),
- przetwórstwo produktów rolnych – w grupie obszarowej 100 ha i więcej (9,6%),
- przetwórstwo surowego drewna – w grupie obszarowej 2–3 ha (4,9%),
- rękodzieło – w grupie obszarowej 0–1 ha (4,9%),
- akwakultura – w grupie obszarowej 100 ha i więcej (30,8%),

Tabela 5. Gospodarstwa o typie rolniczym w Polsce w roku 2007 i 2010

Wyszczególnienie	% gospodarstw		Zmiana (pkt proc.)	% gospodarstw o wielkości ekonomicznej w 2010 r. (tys. EUR)									
	2007	2010		0-2	2-4	4-8	8-15	15-25	25-50	50-100	100-500	500 i więcej	
Specjalizacja	100,0	100,0	0,0	45,2	16,0	14,6	10,4	6,0	5,0	1,9	0,8	0,1	
- uprawy polowe	27,0	39,8	+12,8	25,3	6,9	3,9	1,8	0,9	0,6	0,3	0,1	0,0	
- uprawy ogrodnicze	1,5	2,4	+0,9	0,4	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,2	0,2	0,0	
- uprawy trwałe	5,3	4,3	-1,0	1,9	0,6	0,6	0,6	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	
- chów zwierząt żywnych paszami objętościowymi	17,1	9,8	-7,3	1,1	1,4	1,6	1,6	1,5	1,9	0,6	0,1	0,0	
- chów zwierząt żywnych paszami treściowymi	4,9	5,6	+0,7	3,1	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,2	0,3	0,1	
- mieszana - różne uprawy	8,9	4,1	-4,8	1,6	0,9	0,7	0,5	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	
- mieszana - różne zwierzęta	10,0	7,0	-3,0	0,4	1,3	1,8	1,7	1,0	0,7	0,1	0,0	0,0	
- mieszana - różne uprawy i zwierzęta	20,6	20,7	+0,1	5,1	4,1	5,3	3,4	1,5	0,9	0,3	0,1	0,0	
- niesklasyfikowana	4,7	6,3	+1,6	6,3	-	-	-	-	-	-	-	-	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS 2008a, 2012a)

- wytwarzanie energii odnawialnej na rynek – w grupie obszarowej 100 ha i więcej (1,5%),
- inny rodzaj działalności (np. prowadzenie sklepu ze sprzedażą produktów gospodarstwa rolnego) – w grupie obszarowej 0–1 ha (56,3% ogółu gospodarstw z tej grupy prowadzących działalność inną niż rolnicza).

Tabela 6. Gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą i nierolniczą w Polsce w roku 2010

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa czerpiące ponad 50% dochodu z:							Pozostałe
		1	2	3	4	5	6	7	
Ogółem	54 018	10 253	610	4 997	1 544	24 065	2 802	697	9 049
Agroturystyka	8 970	1 762	110	1 795	397	2 539	828	178	1 361
Rękodzieło	1 298	185	9	187	41	404	217	83	173
Przetwórstwo produktów rolnych	3 162	743	49	294	98	927	300	50	700
Produkcja energii odnawialnej	236	65	3	18	3	87	20	3	37
Przetwarzanie surowego drewna	1 997	257	20	96	62	1 117	63	14	368
Akwakultura	4 798	969	62	420	132	2 360	188	33	634
Rolnicze prace kontraktowe	5 611	1 727	105	372	196	2 144	127	23	917
Nierolnicze prace kontraktowe	2 432	631	52	134	67	1 100	48	16	383
Leśnictwo	1 257	294	31	208	43	376	116	19	170
Inna działalność	27 907	4 780	255	1 810	674	14 157	1 020	310	4 902

1 – działalność rolnicza, 2 – działalność rolnicza i praca najemna, 3 – praca najemna, 4 – praca najemna i działalność rolnicza, 5 – działalność pozarolnicza, 6 – emerytury i renty, 7 – niezarobkowe źródła utrzymania poza emeryturą i rentą

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS 2012a)

Udział przychodów ze sprzedaży wyrobów i usług z działalności innej niż rolnicza, bezpośrednio związanej z gospodarstwem rolnym, w ogólnej sprzedaży gospodarstwa rolnego jest zróżnicowany (GUS 2012a, s. 79):

- nie przekracza 10% w przypadku 38,7% ogółu gospodarstw prowadzących działalność inną niż rolnicza,

- mieści się w przedziale 11–50% w przypadku 26,9% tych gospodarstw,
- wynosi ponad 50% w przypadku 34,4% tych gospodarstw.

Przychody z działalności innej niż rolnicza są większe niż przychody z działalności rolniczej przede wszystkim w gospodarstwach najmniejszych, do 10 ha UR (ok. 42% omawianych gospodarstw), natomiast w gospodarstwach obszarowo większych sytuacja ta dotyczy niespełna 1/5 gospodarstw.

Podsumowanie

Gospodarstwa rodzinne w rolnictwie polskim powstały w wyniku uwłaszczenia chłopów. Proces ten odbył się w okresie zaborów i na zasadach ustalonych przez państwa zaborcze. Kształtowanie się podstaw ustroju rolnego trwało do 1950 roku.

Po roku 1990 można wyodrębnić dwa okresy różniące się celami i środkami działania: okres transformacji ustrojowej i przygotowań Polski do akcesji do Unii Europejskiej (1990 – 30.04.2004) oraz okres obowiązywania Wspólnej Polityki Rolnej (od 1 maja 2004 r.).

Pojęcie gospodarstwa rodzinnego zdefiniowano dopiero w Ustawie z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. Według ustawy, gospodarstwo uznaje się za rodzinne, jeżeli jest prowadzone przez rolnika indywidualnego, a łączna powierzchnia jego użytków rolnych nie przekracza 300 ha. Ponadto rolnik powinien mieć kwalifikacje rolnicze.

Gospodarstwa rodzinne są zróżnicowane pod względem obszaru, ilości i jakości zasobów pracy, wyposażenia w środki trwałe, wielkości produkcji, typu rolniczego i wielkości powiązań z rynkiem. Pełny obraz struktury agrarnej oraz jej zmian uzyskuje się, uwzględniając jej wszystkie, wymienionych wyżej, składniki.

W latach 1996–2010 gospodarstwa rodzinne stanowią 98,8% wszystkich gospodarstw w Polsce. Zmiany, którym podlegają, przebiegają inaczej w pierwszej części tego okresu (1996–2003) niż w jego drugiej części (2004–2010); odmienne jest tempo zmian liczby gospodarstw (ogółem i w poszczególnych grupach obszarowych) oraz powierzchni ich użytków rolnych.

Badane gospodarstwa według grup obszarowych w 2010 roku różnią się zasobami pracy oraz kwalifikacjami kierowników. Ponadto gospodarstwa dzielą się na prowadzące działalność rolniczą i nieprowadzące takiej działalności. Gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą różnicują się jeszcze pod względem typu rolniczego i wielkości ekonomicznej, powiązań z rynkiem, rozwoju produkcji ekologicznej i działalności pozarolniczej.

W sumie w okresie drugim (WPR) zmiany gospodarstw przebiegają intensywniej niż w okresie pierwszym i coraz wyraźniej zaznacza się dywersyfikacja dochodów w gospodarstwach.

Bibliografia

- Czyżewski A., Poczta-Wajda A. (2011), *Polityka rolna w warunkach globalizacji. Doświadczenia GATT/WTO*. Warszawa, PWE.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej. Dz. U. 1945 Nr 3, poz. 13.
- Dekret z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziem Odzyskanych. Dz. U. Nr 51, poz. 295.
- Groniowski K. (1976), *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza, realizacja, skutki*. Warszawa, Wiedza Powszechna.
- GUS (1961–1997), *Roczniki statystyczne*, Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (1978), *Rocznik statystyczny 1978*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (1992), *Rocznik statystyczny 1992*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (1999), *Rocznik statystyczny rolnictwa 1998*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2001), *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2001*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2003), *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2003*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2005), *Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2005*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2007), *Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2007*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2008a), *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.* Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2008b), *Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2008*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2008c), *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2008*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2009), *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2009 r.* Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2010), *Rocznik statystyczny rolnictwa 2010*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2011a), *Raport z wyników. Powszechny Spis Rolny 2010*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2011b), *Rocznik statystyczny rolnictwa 2011*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2011c), *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2011*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2011d), *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2011 r.* Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2012a), *Charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2012b), *Rocznik statystyczny rolnictwa 2012*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- Kapusta F. (1976), *Zmiany struktury agrarnej i kierunków produkcji rolniczej w Legnicko-Głogowskim Okręgu Miedziowym*. Warszawa, PWN.
- Kapusta F. (1984), *Wybrane zagadnienia z polityki agrarnej*. Cz. 1. Wrocław, WAR.
- Kapusta F. (2009), *Zarządzanie małymi i średnimi przedsiębiorstwami. Problemy współczesne*. Poznań, Wyd. Forum Naukowe, s. 69–76.
- Kapusta F. (2012), *Agrobiznes*. Warszawa, Difin.
- Mendras H. (1976), *Sociétés paysannes, éléments pour une théorie de la paysannerie*. Paris, Armand Colin.

- Mieszczankowski M. (1960), *Struktura agrarna Polski międzywojennej*. Warszawa, PWN.
- Stachak S. (1997), *Wstęp do metodologii nauk ekonomicznych*. Warszawa, Książka i Wiedza.
- Stachak S. (2003), *Podstawy metodologii nauk ekonomicznych*. Warszawa, Książka i Wiedza.
- Tchayanov A. (1972), *Pour une théorie des systèmes économiques non capitalistes. Analyse et Prévision*, n. 1, s. 19–53.
- Tepicht J., (1973), *Marxisme et agriculture, le paysan polonais*. Paris, Armand Colin.
- Tomczak F. (1998), *Gospodarstwo rodzinne*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*. Warszawa, Fundacja Innowacja, s. 340–343.
- Tomczak F. (2006), *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Warszawa, IRWiR.
- Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami Skarbu Państwa oraz zmianie niektórych ustaw. Dz. U. Nr 107, poz. 464.
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. Dz. U. Nr 64, poz. 592.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 10.12.2013